

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom

In deze nieuwsbrief:

Van de bestuurstafel

Gobertangestein

Mijmeringen bij het afscheid
van de Gevangenpoort

Boekennieuws

Tegenmijngang Zuidoostsingel

De nieuwe erfgoedwet

Voor uw agenda

Veldonderzoek Stal Kommers

VAN DE BESTUURSTAFEL

Als we dit schrijven kunnen we terugkijken op een geslaagde excursie naar Raakvlak, de intergemeentelijke archeologische dienst van Brugge en omliggende gemeenten, waar we interessante lezing kregen met bezoek aan hun depot. Ook daar blijkt onderdak van archeologen en opslag in een oud onverwarmd gebouw wel ruim maar niet ideaal. Ook brachten we een bezoek aan een verrassende tentoonstelling in het Archeologiemuseum van Brugge. Deze expositie gaf met eenvoudige middelen een goed beeld van heel veel verschillende aspecten van opgraven, wat en hoe en waarom, met ook veel leuk gepresenteerde onderwerpen voor de jeugd.

Tevens kunnen we terugkijken op een geslaagde bijdrage van de SIDS aan de Open Monumentendagen/ Kunsten In de monumenten, waar we naast openstelling van het depot ook vier rondleidingen langs opgravinglocaties in de binnenstad verzorgden.

Het schooljaar is weer begonnen, zodat een aantal vrijwilligers in het kader van Cumenu nu weer actief zijn het verzorgen van diverse lessen in het basisonderwijs.

Het bestuur heeft diverse malen overleg gehad met medewerkers van het Markiezenhof over mogelijkheden om daar in de toekomst archeologie te exposeren. De omvorming van het Markiezenhof - in het kader van het Cultuurbedrijf - naar een Paleis voor alle Bergenaren en hoe dat ingericht en gebruikt gaat worden, blijkt nog een lange weg te gaan, waarover waarschijnlijk pas begin volgend jaar meer duidelijkheid zal komen.

Als compensatie hebben we in goed overleg met de stadsarcheoloog besloten om een alternatieve tentoonstelling getiteld: *“Werk In Uitvoering”* in het depot voor bezoek open te stellen, zodat toch de archeologische voorwerpen bezichtigd kunnen worden. Het Gemeentelijk Archeologisch Depot is hiervoor iedere dinsdagmiddag in oktober, november en december 2015 geopend.

Op korte termijn kijken we vooruit naar de Nationale Archeologiedagen en met name naar zaterdag 17 oktober, waar we dit jaar in het kader de maand voor de geschiedenis een archeologische stadswandeling een schervenmiddag voor de jeugd zullen verzorgen.

Wij wensen u voor nu leesplezier met deze extra dikke Nieuwsbrief!

GOBERTANGESTEEN

Tom van Eekelen

De Gevangenpoort, Markiezenhof, Stadhuis en Gertrudiskerk hebben een ding gemeen: de natuursteen waarmee de gevels zijn opgebouwd.

Daar we aan de vooravond staan van de afronding van de grote onderhoudsklus van de Gevangenpoort, maar ook van een gedeeltelijk herbestemming, is de tijd rijp eens stil te staan waar deze voormalige stadspoort van gebouwd is. Het oudste volledige monument van de stad is bijna 700 jaar oud en de natuurstenen gevels van dit robuuste gebouw zijn nog van een hoogstaande oorspronkelijke kwaliteit.

Gevangenpoort Bergen op Zoom

Gobertangesteent

Natuursteen. Meteen denken we aan dorpen in zuidelijke landen en vertoeven we in vakantiesfeer. We hoeven het echter niet zo ver te zoeken. Het zuidoosten van de provincie Vlaams-Brabant herbergt deze natuursteen.

De Gobertangesteent is een prachtige witte kalkzandsteen die monumenten in Vlaanderen en Nederland siert. De steen is genoemd naar het Waals-Brabants dorp Gobertange. Dit dorp, gelegen net over de taalgrens ten zuiden van de Hoegaarden, was ooit de belangrijkste- en tevens laatst resterende – ontginningsplaats van deze kalkzandsteen.

Uniform wit van ver, verrassend gevarieerd van dichtbij

Gebouwen in Gobertangesteent zien er van een afstand uit als uniforme witte gebouwen. De steen krijgt zijn witte kleur of ‘patina’ door blootstelling aan weer en wind. Een net ontgonnen steen is eerder bleekgeel. Wanneer je de stenen nader bekijkt, ontdek je een veelheid aan kleuren en fijne patronen. Witte (kalkrijkere) lijnen wisselen af met gekleurde (zandigere) banden. De witte horizontale kalklijnen lossen deels op in zure regen en tekenen zich af tegen de zandigere lijnen. Het geheel wordt doorkruist door voormalige graafgangen van kleine kreeftachtigen. Je ziet ze als grijsgetinte buisjes in alle richtingen door de steen lopen. Dit rijke patroon is typisch voor de Gobertangesteent en onderscheidt hem van andere witte kalkzandstenen.

De variatie die de kleur van de steen laat zien, is waarneembaar bij de Gevangenpoort maar ook bij het Stadhuis. Bij regenachtig weer verandert de kleur in die mate dat er duidelijk onderscheid is met de situatie als de gevels een tijdje geen last hebben van regen. Of anders gezegd: de allure van gevels straalt er in zomers weer vanaf, terwijl bij veel regen de gevels een sobere aanblik vertonen.

Het ontstaan van Gobertangesteent

Stap 1: geen kalkzandsteen zonder zand en kalk

Om het ontstaan van Gobertangesteent te begrijpen, moeten we zo’n 45 miljoen jaar teruggaan in de tijd (Lutetiaan, Midden Eoceen tijdperk). De regio waar de steen vandaan komt lag toen in een ondiepe baai aan de zuidoostkant van de toenmalige Noordzee. Het klimaat was mediterraan tot subtropisch. Op de zeebodem werd niet alleen zand afgezet, maar vooral veel kalk, afkomstig van ontelbare schelpen en skeletten van dieren die er destijds leefden. De resten die men terug vindt in deze zanden – zoals haaiantanden, schelpafdrukken en zee-egels – geven een beeld van de

Fossielen in Gobertangesteent

toenmalige fauna. Deze kalkrijke zanden noemen de geologen de Formatie van Brussel.

Stap 2: vorming van steenbanken in het kalkrijke zand

De steenbanken worden niet gevormd tijdens de afzetting, maar door bodemprocessen nadien. Doorsijpelend grondwater lost kalkdeeltjes uit het zandpakket op, raakt verzadigd en zet het terug af. Hierdoor kleven de korrels aan elkaar. Dit proces van oplossing en cementatie herhaalt zich op een aantal diepten. Zo ontstaat er een opeenvolging van horizontale steenbanken. Soms zijn dit doorlopende steenbanken, een andere keer gaat het om verspreide schollen steen. Zo zijn er 5 tot 20 steenbanken, die zelden dikker zijn dan 20 cm.

Ontginning van Gobertange

Gobertangesteent is eeuwenlang op een ambachtelijke manier ontgonnen. Er zijn twee soorten ontginningen: afgravingen in openlucht en ondergrondse groeves. De meest voorkomende wijze was de ondergrondse ontginning. De steen werd hierbij door lokale mensen in kleinschalige groeves ontgonnen. Goede terreinkennis werd van generatie op generatie steenkappers doorgegeven. Zo wist men waar al ontginningen hadden plaatsgevonden en waar nog interessante plaatsen waren om in de toekomst een groeve te starten.

De steen werd ontgonnen door een schacht te graven die loodrecht naar beneden liep. Men groef tot ongeveer 2 meter voorbij de onderste steenbank. Deze werd 'de zwarte bank' genoemd en was makkelijk te herkennen aan zijn groenige kleur. Om aan de zwarte bank te geraken moest men 15 tot soms 25 meter diep graven. De centrale schacht die zo ontstond, vormde de basis van de ontginningen. Aan de onderkant van deze schacht werd een eerste horizontale galerij gegraven om de stenen te ontginnen. Deze galerijen waren tussen 10 en 20 meter lang. De galerij werd zwak verlicht met daglicht en had een hoogte van 1,25 meter. Hierdoor zaten de steenkappers de hele dag gebukt. Het was moeizaam werk en niet zonder risico's.

Zowel de steenbank op de bodem als het plafond van de galerij werden weggehaald. Stenen van slechte kwaliteit werden gebruikt om de galerijen te stutten, desondanks konden er af en toe instortingen voorkomen.

Wanneer men op het einde van een galerij was geraakt, begon men deze aan één zijde breder te maken. De opgegraven grond werd gebruikt om de oude gang terug op te vullen. Na een reeks van deze 'uitbreidingen', begon men aan een nieuwe galerij in bovenliggende steenbanken. Holle ruimtes bleven achter; opgevuld met steenafval, losse grond en hier en daar steunpijlers.

Wist je dat? Reuzenmollen?

Af en toe doen er zich nog grondverzakkingen voor op plaatsen waar er vroeger groeves van Gobertangesteent waren. Het gebeurt nog steeds dat plots grote, cirkelvormige gaten verschijnen in akkers. In juni 2012 stortte in Nerm bij Hoegaarden een huis in vanwege een ondergrondse verzakking.

De goede stenen werden in de centrale schacht opgestapeld om ze naar boven te takelen. Boven werd de steen in een ruwe vorm gekapt om dan in de buitenlucht te drogen. Pas ontgonnen Gobertangesteen is nog vochtig en zacht. Naarmate de steen droogt, wordt hij harder.

In het Waalse dorp Mélin (gemeente Jodoigne) is tot op vandaag een openluchtgroeve van Gobertangesteen actief. De hier ontgonnen steen wordt vooral gebruikt bij restauratie van historische gebouwen.

Waar vinden we Gobertangesteen?

Gobertangesteen komt voor in de ondergrond op de grens van Vlaams-Brabant en Waals-Brabant, in de gemeenten Hoegaarden en Jodoigne. Het zwaartepunt van de ontginning met de mooiste steenbanken – lag in Wallonië. Op Vlaams grondgebied zijn er vooral ontginningen in het zuidelijke deel van Hoegaarden (Nerm-Aalst) maar ook in Hoksem werd Gobertangesteen ontgonnen. De Gobertangesteen kende vooral in noordelijke richting een grote toepassing in diverse gebouwen. In het westen (vanaf Brussel) was er immers de concurrentie van de Balegemse steen, meer naar het oosten die van de Maastrichtersteen en meer zuidelijk was er een zeer grote verscheidenheid aan Waalse hardstenen.

Wist je dat? Hoe groter, hoe duurder

Gobertangesteen komt in dunne steenbanken in de ondergrond voor. Hierdoor is het niet vanzelfsprekend om grote stenen te vinden. Als de korst van de stenen is verwijderd, blijft een steen van 15 tot 20 cm dikte over. De grootste en beste stenen werden meestal verkocht. De stenen van mindere kwaliteit, (kleiner, dunner, onregelmatiger van vorm en minder bewerkt) werden in plaatselijke gebouwen gebruikt. Zo zie je in de omgeving van Hoegaarden vele hoeves of oude gebouwen met de kleinere, goedkopere Gobertangesteen.

Gobertange, een witte steen met internationale allures

Gobertangesteen wordt hoofdzakelijk in de streek zelf gebruikt. Toch is hij ook tot ver erbuiten te vinden. Voorbeelden hiervan zijn - naast de genoemde gebouwen in Bergen op Zoom - de Sint-Rombouts kathedraal in Mechelen, de Onze-Lieve-Vrouwe kathedraal van Antwerpen of de Waag in Amsterdam. Tot in Noord-Holland is Gobertangesteen in gebouwen uit de 14de tot de 16de eeuw aanwezig. Vooral kerken, belforten, toegangspoorten van steden en andere belangrijke gebouwen maakten gebruik van de steen. Witte stenen werden “voor een rijker effect” in de gevels gebruikt. Door de hoge prijs beperkte het gebruik zich tot hoeksteen, gevelbekleding, speklagen of sierelementen. Onder deze witte stenen vind je goedkopere baksteen terug. Het Brabants Arduin – de naam die men in Nederland gebruikte voor Gobertangesteen – was een duur product. In de 19de en 20ste eeuw kwam er een hele restauratiegolf op gang in België en Nederland, waarbij men Gobertangesteen als vervangsteen voor andere witte natuursteen gebruikte. In de gevels van heel wat huizen uit deze periode kan je Gobertangesteen terugvinden.

Men had snel door dat de Gobertangesteen een economisch erg interessante steen was. Vanaf de 12de eeuw kochten verschillende kerkelijke instellingen gronden aan in de streek tussen Hoegaarden en Jodoigne. Voorbeelden hiervan zijn de abdij van Averbode, Affligem en de abdij van Saint-Laurent in Luik. Kerkelijke instellingen waren machtige economische spelers in de regio en ook in de stenenontginning speelden ze een belangrijke rol. Door gronden aan te kopen in een streek waar Gobertangesteen voorkwam, hadden ze goedkoop toegang tot een grondstof die men nodig had voor het bouwen van grote, prestigieuze kerken en andere gebouwen.

Steenbewerking, een hels karwei

Vandaag geschiedt steenbewerking hoofdzakelijk machinaal. Vroeger werden natuurstenen met de hand bewerkt. Dit was een werk waar veel tijd en vooral praktijkervaring bij kwam kijken. Vanaf de 14de eeuw wordt er steeds minder gebruik gemaakt van hoekstenen in kwartsiet en stapte men over naar Gobertangesteente. Deze steen is veel zachter, dus makkelijker te bewerken. Vanaf deze periode wordt kwartsiet als bouwsteen vervangen door Gobertangesteente en later ook baksteen. Deze bewerkingstechnieken en veranderingen in steengebruik, maken het mogelijk om soms precieze dateringen te verkrijgen. Gobertangesteente werden tijdens de middeleeuwen meestal in de groeves bewerkt. De bouwmeesters controleerden in de groeve het werk van de steenkappers. Een voorbereider selecteerde de stenen en markeerde op de stenen de minimale dikte die men nodig had. Daarna werden ze door een steenkapper op verschillende wijzen bewerkt. De kant-en-klare stenen werden met paard en kar naar de bouwplaats vervoerd. Uitzondering hierop was het beeldhouwwerk in Gobertangesteente. De te beeldhouwen stenen werden in ruwe vorm getransporteerd om daarna ter plaatse op de bouwplaats bewerkt te worden door een gespecialiseerde beeldhouwer.

Restauratie anno 2015

Na meer dan 700 jaar te hebben gefunctioneerd als gevelsteen is het dan eindelijk noodzakelijk ook aan de gevels van Gobertangesteente onderhoud te plegen. Op zich is het natuurlijk zeer bijzonder dat deze steen zich gedurende vele eeuwen zo goed stand heeft gehouden. Het onderhoud beperkt zich dan ook tot het voegwerk. Daarnaast komen soms scholen steen los uit hun natuurlijke opbouw, doordat de stenen zoveel jaren blootstelling aan vocht, zon en vorst hebben doorstaan. Om dit euvel waar te nemen is het noodzakelijk de gehele gevel af te kloppen. Dit is ook gebeurd bij de Gevangendoor en vorig jaar bij de voorgevel

van het Stadhuis. Een ambachtelijk karwei bij deze ambachtelijke verworven steen.

Als stad kunnen we genieten van de vier grote en bekende rijksmonumenten met Gobertangesteente die stad rijk is. En die met hun witte opvallende gevels al vele oorlogen, branden en stormen hebben doorstaan en dat nog eindelijk zullen blijven doen als we af en toe wat onderhoud plegen.

*Van boven naar onder:
Markiezenhof Bergen op Zoom
Gertrudiskerk Bergen op Zoom
Stadhuis Bergen op Zoom*

MIJMERINGEN BIJ HET AFSCHIED VAN DE GEVANGENPOORT

Stephan Asselbergs

“Ik heb een steen verlegd, in een rivier op aarde. Het water gaat er anders dan voorheen”.

Misschien kent u deze dichtregels van Bram

Vermeulen die soms worden voorgelezen bij droevige gelegenheden van afscheid. Wat dit gedicht bedoelt, is dat na een bepaalde gebeurtenis de wereld nooit meer hetzelfde is.

Waar gaat dit over? Ik hoor het u denken.

Mijn betovergrootvader, Arnoldus Asselbergs, probeerde 145 jaar geleden deze spreekwoordelijke steen te verleggen. En daarom schrijf ik, zijn achterachterkleinzoon, nu dit stukje voor u. Omdat mijn betovergrootvader toen iets niet lukte.

Namelijk op 5 december 1870 schreef Arnoldus een brief naar B&W met het verzoek om de Gevangenpoort af te breken. Het was volgens hem een sta in de weg voor het toenemende handelsverkeer naar de haven, ontsierde de straat en stond verfraaiing van de straat in de weg. Hij kreeg zijn zin niet, en mede daardoor kon de Scherminckel de afgelopen (bijna) 40 jaar dit Poortgebouw gebruiken.

Bij afscheid nemen hoort het ophalen van herinneringen.

In 1976 kreeg de Scherminckel de Poort in gebruik als werkruimte en expositieruimte. Ik heb toen daar leren timmeren. Na veel noest werk van veel lange planken en balkjes over de draaitrap naar boven sjouwen, hebben Jan Weyts en ik hierboven de torenkamer ingericht als werkruimte. Langs de ronde wanden op maat getimmerde tafels precies aangepast tegen die muren, en een veelhoekige tafel in het midden. Dagenlang meten, zagen (toen nog met de hand!) en timmeren. Praktijkonderricht waar ik nu bij klussen nog steeds profijt heb.

Waar die tafels later gebleven zijn weet ik niet. Waarschijnlijk heeft iemand een hele winter zijn kachel kunnen stoken.

Ook moest de Poort schoongemaakt worden. Behalve dat de verdiepingen zijn schoongemaakt, is van de zolder een dikke laag stof, duivenuitwerpselen, -nesten, en – kadavers in vele plastic zakken langs de wenteltrap afgevoerd. Het was een hels karwei, waarbij mondkapjes onontbeerlijk waren. Waarna getracht is de Poort met allerlei middelen “duifdicht” te maken.

De Scherminckel is dus toen daarboven werkavonden gaan houden. Onder meer scherven wassen, in een geïmproviseerde plastic vuilnisbak als wasbak die we ook gefabriceerd hadden. En daarna al die scherven aan elkaar puzzelen, plakken en restaureren.

Naast heel veel aardewerk potten en schalen, nu in het depot en ‘de mooiste’ in het Markiezenhof, hebben al die werkavonden ook twee volwaardige beroepsarcheologen opgeleverd: Marco en Alexander.

Ook werden in de bovenste torenkamer de maandelijkse SIDS vergaderingen gehouden, als de temperatuur het toeliet. Want de temperatuur is iets dat iedereen zich zal heugen.

Wat u waarschijnlijk niet weet, is dat we beneden in de Poort nog een heuse bottelarij hebben gehad. Eén van de acties van de Scherminckel om geld te verkrijgen was in 1980 het op de braderie verkopen van Gertrudisbronwater. Een actie compleet met foto’s in de krant dat de Gertrudisbron aan de Zeekant werd opgespoord en opengemaakt. En Jan Weyts verkled als ridder in een echt harnas die op de braderie die flessen bronwater verkoopt.

Al die 500 flessen Gertrudisbronwater zijn beneden in de Poort gekurkt, voorzien van capsules en geëtiketteerd. En ook gevuld.

Ik kan het nu wel vertellen, want het is zo lang geleden. Dat water in die flesjes kwam niet uit die bron, maar gewoon uit de Poort uit de kraan.

Maar op het etiket stond dan ook heel eerlijk: *“Geflest door Stichting In den Scherminckel”*.

SIDS heeft in de Poort in de beginjaren maandelijks Open Dagen gehad en later vele exposities ingericht zoals:

- “Onder de zoden van het Gouvernementsplein” (2001)
- “De Parade op de schop” (2003)
- “Hebben jullie al wat gevonden?” (2004)
- “Kromsteerten en wrakgoed” (2007)
- “Stinkende leerlooiers en bebrilde kanunniken” (2008)
- “Van lakenvolder tot goudsmit” (2010)
- “Offerpraktijken” (2011)
- “Kom binnen ... de eerste stadspoorten van Bergen op Zoom”(2013)

Aan deze exposities werd o.a. meegewerkt door Alexander van der Kallen en door Marco Vermunt. Hun ondersteuning heeft zeker bijgedragen tot de aantrekkelijkheid van de SIDS-exposities in de Poort.

Ook heeft de SIDS –naast SBM- rondleidingen in de Poort verzorgd en jeugdactiviteiten zoals de jaarlijkse Jeugd Monumenten Dag (inclusief gevangene!) en schervenmiddagen om bij de jeugd interesse voor archeologie te wekken. En de jaarlijkse openstellingen “Poort bij Nacht” waren heel sfeervol.

De Koninklijke hulp tijdens NL Doet in 2013 van Prins Constantijn en prinses Laurentien bij de jaarlijkse grote schoonmaak was natuurlijk iets om nooit te vergeten.

Na enkele jaren daarop wachten heeft de Poort nu zijn grote opknappbeurt ondergaan – zowel buiten als binnen- en staat hij er weer voor jaren prima bij. Vrijwel dagelijks toegankelijk, met rondleiding door SBM. En als je wilt kun je je er zelfs laten opsluiten in de escaperoom.

Maar gezien mijn herinneringen zal ik me daartoe niet laten verleiden.

Wij wensen de Poort, zijn gebruikers en bezoekers veel succes en genoeg in de toekomst.

BOEKENNIEUWS

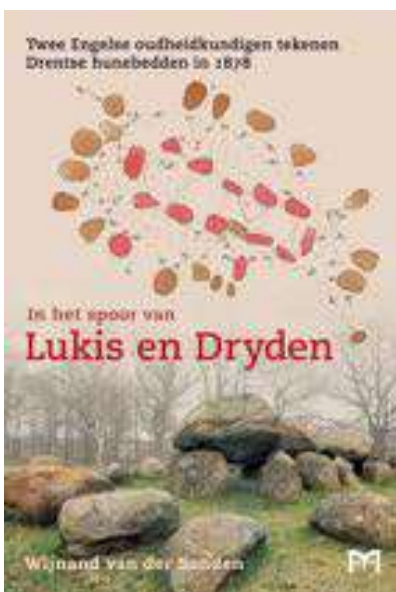
West-Vlaamse Archaeologica 25 Recent Archeologisch onderzoek in West-Vlaanderen

Diverse auteurs

De Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen (V.O.B.o.W.) heeft onlangs haar 25^e volume van haar reeks 'West-Vlaamse Archaeologica' uitgegeven, waarin recent archeologisch onderzoek in de provincie West-Vlaanderen belicht wordt. Dit volume bevat onder meer bijdragen over de bewoning van de kustvlakte in de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen, een Gallo-Romeins altaar uit Harelbeke, en de resultaten van opgravingen van grafmonumenten uit de midden-bronstijd in Oedelem en Sijsele.

De volledige inhoud en alle bestelinformatie kunt u vinden op www.vobow.be
€ 18,00 (+ portokosten)

In het spoor van Lukis en Dryden. Twee Engelse oudheidkundigen tekenen Drentse hunebedden in 1878 *Wijnand van der Sanden*

Rond 1870 waren de meeste hunebedden in Drenthe in het bezit van de rijks- en provinciale overheid gekomen en werden ze door de lokale autoriteiten 'opgeknapt'. Tijdens deze 'restauraties' werden dekheuvels verwijderd en omgevallen stenen zonder kennis, supervisie en

documentatie teruggeplaatst. Aan de vondsten die daarbij tevoorschijn kwamen werd weinig aandacht besteed.

William Collings Lukis en sir Henry Dryden reisden vanuit Engeland af naar Drenthe en documenteerden in de periode van 1 tot 22 juli 1878 veertig hunebedden, in plattegrond en aanzicht.

De kwaliteit en informatiewaarde van de door Lukis en Dryden vervaardigde tekeningen en bijbehorende beschrijvingen was voor Nederlandse begrippen van een ongekend hoog niveau. Het boek schetst een prachtig beeld van de reis die Lukis en Dryden aflegden in het negentiende-eeuwse Drenthe.

ISBN 978 90 5345 471 8
€ 24,95

De kracht van vrijwilligers *AWN/RCE*

Voor gemeenten kan samenwerken met vrijwilligers veel voordelen bieden bij hun archeologiebeleid. Om gemeenten op die mogelijkheden te wijzen en hen daarbij te helpen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een handreiking uitgebracht.

In de hoofdstukken komen de volgende onderwerpen aan bod:
-Bijdragen aan gemeentelijk archeologiebeleid. Vrijwilligers hebben veel lokale archeologische en historische kennis.
-Bijdragen aan vergunningen, toezicht en handhaving. Vrijwilligers zijn de extra oren en ogen van de archeologie. Zij denken graag mee over de behartiging van archeologische belangen in omgevingsvergunningen en zijn alert op grondverstoringen in archeologisch waardevolle gebieden.

-Bijdragen aan archeologisch onderzoek. Vrijwilligers willen graag zelf archeologisch onderzoek doen. Betrokkenheid bij archeologisch onderzoek kan door samenwerking met bedrijven en gemeentelijke diensten en door middel van eigen activiteiten.

-Bijdragen aan educatie en publieksbereik. Educatie en publieksbereik dragen bij aan de publieke betrokkenheid bij archeologie en aan maatschappelijk draagvlak. Voor educatie en publieksbereik is een breed scala aan activiteiten mogelijk.

-Waardering en ondersteuning. Vrijwilligers zetten zich in uit liefde voor de archeologie.

De bijlagen bieden aanvullende informatie over:

- Vrijwilligers en vrijwilligersorganisaties in Nederland.
- Archeologisch onderzoek door vrijwilligers: wat mag wel en wat mag niet
- Modelovereenkomsten. De rol van vrijwilligers binnen de gemeente krijgt een stevige basis door afspraken vast te leggen. Daarvoor kunnen de modelovereenkomsten in deze bijlage worden gebruikt.
- Nuttige websites. Weergave van een overzicht van archeologische organisaties, archeologische meldpunten en andere informatieve websites.

De handreiking is kosteloos te downloaden van de RCE website www.archeologieinnederland.nl/de-kracht-van-vrijwilligers

Archeologie 2014. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant

Diverse auteurs
Naar aanleiding van de informatiedag over archeologie in Vlaams-Brabant werd door de Dienst Erfgoed van de Belgische Provincie Vlaams-Brabant de brochure 'Archeologie 2014. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant' gepubliceerd.

In deze editie komen dertien onderwerpen aan bod, met onder meer:

Opgravingresultaten uit Asse, Kraainem, Tienen en Zoutleeuw; Het Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant: functie, voorwaarden, infrastructuur; Geofysisch onderzoek op de Gallo-Romeinse vicus Kester en de villasite 'Lombergveld' te Gooik; Merovingische graven en houtbouw langs een steenontginning in Steenokkerzeel Romeinse aardewerkproductie in de vicus Tienen; Neanderthalers in de oostelijke uitloper van de Vlaamse Vallei; Archeologisch onderzoek naar de vestingwerken bij De Vesten te Zoutleeuw.

U kunt deze publicatie kosteloos downloaden (of bestellen) via www.vlaamsbrabant.be.

Indicatieve Kaart Militair Erfgoed (IKME)

De Indicatieve Kaart Militair Erfgoed (IKME) geeft voor Nederland een landelijk overzicht op een kleine schaal van de (verwachte) ligging van resten van ondergronds en bovengronds militair erfgoed. In de huidige versie is de tijdlaag Tweede Wereldoorlog ingevuld. Het is de intentie om de kaart met nieuwe informatie en meer tijdslagen aan te vullen, van de Romeinse Tijd tot en met de Koude Oorlog.

Gebruikers van de kaart kunnen verschillende ondergronden kiezen en eigen selecties maken van militaire resten, opgesplitst in verdedigingswerken, militaire infrastructuur, slagvelden, luchtoorlog en onderdrukking en vervolging.

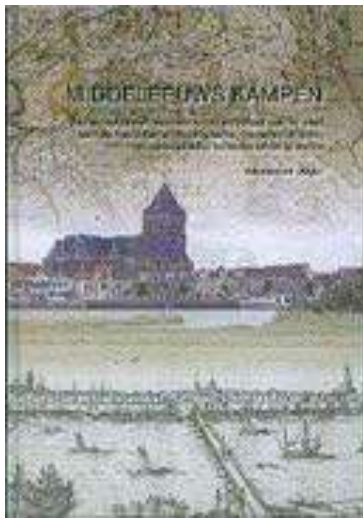
IKME is primair bedoeld voor plannenmakers, beleidsmakers en terreinbeheerders die zich op bovenlokaal schaalniveau bezighouden met

erfgoed en ruimtelijke plannen. De informatie op de kaart is voor iedereen beschikbaar via onderstaande website. Geïnteresseerden kunnen zelf ook nieuwe informatie aanleveren voor de digitale kaart.

www.ikme.nl

Middeleeuws Kampen

Alexander Jager

Stadsarcheoloog Alexander Jager heeft in het boek 'Middeleeuws Kampen' ervoor gekozen om voor de stadskern een overzicht samen te stellen van alle resultaten van 68 jaar onderzoeksgeschiedenis. Naast archeologische vondsten bestaat er ook buitengewoon veel historisch archiefmateriaal.

Kampen was in de Middeleeuwen een belangrijk lid van de Hanze en voor het eerst zijn gegevens uit zowel historische bronnen gecombineerd met die uit archeologische vondsten. Zo kun je een beeld vormen van alle aspecten van het leven in een Middeleeuwse stad. Te beginnen met de stadsmuren, poorten en huizen, maar ook over de lokale economie, monetaire ontwikkelingen, de ambachtelijke sector, de IJsselkogge, dienstverlening en religie.

ISBN 9789089321237

€ 19,95

Archeologische landschappenkaart

Het Nederlandse landschap is erg gevarieerd. Landschappelijke zones zoals lössplateaus, dekzandruggen en beekdalbodems bieden zowel mogelijkheden als beperkingen voor wonen, begraven, economisch gebruik en rituele activiteiten. De aard van het landschap zegt dus iets over de archeologische resten die

er te vinden zijn. De archeologische landschappenkaart maakt de samenhang tussen gegevens over landschap en archeologie inzichtelijk.

De archeologische landschappenkaart is voor iedereen toegankelijk via onderstaande website. Naast de landelijke kaart zijn ook 14 archeologische landschappenkaarten van de archeologische regio's beschikbaar in pdf-bestand.

www.archeologiein nederland.nl/bronnen-en-kaarten/archeologische-landschappenkaart

Topotijdreis

Het Kadaster heeft 200 jaar aan gedetailleerde kaarten van Nederland online gezet. Via de website Topotijdreis kun je terugkijken hoe jouw woonplaats in de loop der jaren is veranderd. Zo kun je terugvinden dat de Haarlemmermeer vroeger inderdaad een binnensee was, Maastricht vooral op de westoever van de Maas groeide en de zandplaat Neeltje Jans tot werkeiland van het Deltaplan werd.

De website is in het leven geroepen ter ere van de 200ste verjaardag van het Topografisch Bureau.

www.topotijdreis.nl

TEGENMIJNGANG ZUIDOOSTSINGEL

Elvira Adriaansen

Gezien de vele aandacht in de (lokale) media zal het u waarschijnlijk niet ontgaan zijn, dat eind september in Bergen op Zoom een mooie vondst gedaan is door Marco Vermunt en Alexander van der Kallen. Naar aanleiding van de plannen voor de bouw van een nieuw politiekantoor en meldkamer is bij archeologisch vooronderzoek op het voormalige rangeerterrein aan de Zuidoostsingel een tegenmijngang aangetroffen. Bekend was deze hier liep, maar tot grote verbazing was deze goed intact.

De tegenmijngang hoorde bij de vestingwerken en dateert van omstreeks 1701. Als extra verdediging van de bastions en lunetten werden rond 1701 ondergrondse gangen aangebracht, vanwaar de aanval kon worden geopend op de vijand. Vermoedelijk is deze gang nooit voor dat doel in gebruik geweest. In totaal zijn 26 ondergrondse gangen geweest, allemaal aan de zuid- en oostkant van de stad. Deze tegenmijngang behoorde bij Lunet Friesland, zie ook illustratie.

Oorspronkelijk was deze tegenmijngang zo'n 110 meter lang en eindigde bij de kruising van de Hermusstraat en de Burgemeester Hulshofstraat. In 1989 is echter bij de bouw van het GGD gebouw een funderingspaal dwars door de gang geboord, waardoor de gang nu niet over de gehele lengte, maar wel tot een lengte van 58 meter toegankelijk is. In 1989 zijn gelukkig wel foto's gemaakt van de gang, waardoor bekend is dat de gang verder doorliep.

Wat opbouw betreft is de gang identiek aan het gangenstelsel dat enkele jaren geleden werd ontdekt in de Coehoornstraat¹. Inwendig heeft de gang tientallen nissen van waaruit de soldaten nieuwe gangen in het zand konden graven, met als doel het onder de vijand tot ontploffing laten brengen van explosieven. De gang is van baksteen opgebouwd en inwendig 90 cm breed en 1,25 meter hoog. Een tweede gang is ook aangetroffen. Deze was echter helaas niet toegankelijk, omdat hij na vijf meter is ingestort.

Op het moment van maken van deze nieuwsbrief is het onderzoek aan de Zuidoostsingel nog in volle gang. Naar een derde gang zal nog onderzoek verricht worden en ook een vierde gang ligt dichtbij, alhoewel deze naar verwachting te dicht bij de rails van het spoor ligt en door grondverstoringen in het verleden niet meer in goede staat zal zijn. Uitgebreide informatie over dit archeologisch vooronderzoek en de tegenmijngang zult u ongetwijfeld op een toekomstig tijdstip in deze nieuwsbrief kunnen lezen. Wordt vervolgd....

---

¹ Voor meer informatie over de gang in de Coehoornstraat, zie het artikel van Alexander van der Kallen 'Mijngangen van Ravelijn van Antwerpen' in SIDS Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten nr. 48 van juni 2010.

De Erfgoedwet en archeologie

Hieronder is samengevat welke consequenties de Erfgoedwet voor archeologie heeft:

De belangrijkste verandering voor archeologen is de vervanging van de opgravingvergunning door een wettelijk geregelde *certificering*. Dit moet garanderen dat opgravingen volgens professionele normen worden uitgevoerd.

Archeologieprofessionals, verenigd in het Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD), werken daarom de komende maanden deze norm uit. Het certificaat wordt tzt aangevraagd bij nog bekend te maken certificerende instellingen. Via audits controleert deze of de aanvragen daadwerkelijk voldoet aan de gestelde normen. Om partijen die op dit moment een opgravingvergunning hebben de gelegenheid te geven om een certificaat te verkrijgen is 2016 een overgangsjaar.

Betere bescherming maritiem erfgoed.

In de afgelopen jaren is gebleken dat de bescherming van ons archeologisch erfgoed onder water onvoldoende is. Vaak ligt dat namelijk op in plaats van in de bodem. In het wetsvoorstel is nu expliciet aangegeven dat ook het verplaatsen of verwijderen van cultureel erfgoed onder water een opgraving is en dat dus een certificaat verplicht is.

Amateurarcheologen in verenigingsverband worden in de nieuwe wet in bepaalde gevallen vrijgesteld van certificering. De voorwaarden voor vrijstelling worden in overleg met betrokken partijen nader uitgewerkt.

De Omgevingswet

Gemeenten hebben een belangrijke rol in het archeologische stelsel. Ze houden rekening met (te verwachten) archeologische waarden in bestemmingplannen. Archeologische vindplaatsen en verwachte archeologie vallen op dit moment onder de Omgevingsvergunning. Deze komt voort uit de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) en blijft in stand, maar wordt overgeheveld naar de nieuwe *Omgevingswet*.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Alle onderdelen rond de omgang met cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving komen daarin terecht. De Wabo zal uiteindelijk volledig opgaan in de Omgevingswet. Tot de tijd dat de Omgevingswet in werking treedt – naar verwachting in 2018 – blijft de Wabo van kracht.

De Omgevingswet bundelt 25 bestaande vergunning- en toestemmingsstelsels. Al die stelsels hebben te maken met ingrepen in de leefomgeving, zoals wonen, monumenten, ruimte en milieu.

Een gemeente kan voorwaarden verbinden aan de verstrekking van een omgevingsvergunning. Enkele voorbeelden van te treffen maatregelen zijn: het treffen van technische maatregelen die behoud van het monument in de bodem mogelijk maken, het doen van opgravingen, het laten begeleiden van de activiteit die tot bodemverstoring leidt door een archeologisch deskundige die voldoet aan te stellen kwalificaties.

Voordat een omgevingsvergunning van kracht wordt voor een activiteit die (ook) een beschermd archeologisch rijksmonument raakt, moet eerst een monumentenvergunning zijn verleend. De Monumentenvergunning gaat dan voor de omgevingsvergunning.

Meer informatie en de actuele stand van zaken kunt u nalezen op:

www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/wetten/erfgoedwet-vanaf-2016

www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet

www.archeologiein nederland.nl/erfgoedwet

VOOR UW AGENDA

Brussel, 4 november 2015 t/m 15 febr 2016
Djehoetihotep. 100 jaar opgravingen in Egypte

Al 15 jaar wordt in de omgeving van Dayr al Barsha in Egypte archeologisch onderzoek uitgevoerd naar oud Egyptische rotsgraven. De site is het meest bekend omwille van het prachtig gedecoreerde graf van gouverneur Djehoetihotep (ca. 1840 v.C.) en spreekt al meer dan 200 jaar tot de verbeelding van westerse reizigers. Precies 100 jaar geleden werd op dezelfde plaats opgegraven door de Amerikaan George Andrew Reisner. De vondsten die hij daar deed behoren tot de belangrijkste Egyptische kunstschaten uit het begin van het tweede millennium v.C. In de loop van de 19^e eeuw werd de site ook vaak door Europese reizigers bezocht. Velen van hen lieten gedetailleerde schetsen en mooie foto's na die grotendeels onbekend gebleven zijn. Speciale aandacht verdienen bijvoorbeeld de prachtige aquarellen van Marcus Blackden en Howard Carter, die later beroemd werd als ontdekker van het graf van Toetanchamon. Het doel van deze tentoonstelling is te tonen hoe innovatieve methodes, toegepast op oude documentatie, kunnen bijdragen tot nieuwe inzichten. Digitale technieken maken het bijvoorbeeld mogelijk beschadigde en verspreid geraakte fragmenten in virtuele reconstructies terug samen te brengen. Door huidige satellietbeelden op oud kaartmateriaal te projecteren, kunnen we bovendien ook het landschap en de leefomgeving van het verleden visualiseren, en aan de hand van oude foto's kan een beeld opgeroepen worden van het Egyptische landschap zoals het eruitzag voor de bouw van de Aswandam.

Info:
www.kmkg-mrah.be

Amsterdam, 3 oktober 2015 t/m 7 febr 2016
Rome. De droom van keizer Constantijn

Dankzij een unieke samenwerking met drie beroemde musea in Rome, de Vaticaanse Musea, de Capitolijnse Musea en het Nationaal Romeins Museum, vertelt De Nieuwe Kerk Amsterdam een van de bijzonderste verhalen van onze cultuur: de fascinerende doorbraak van het christendom in het Rome onder keizer Constantijn. Deze tentoonstelling zoomt in op prachtige schatten uit de Romeinse kunst en architectuur vanaf de vierde eeuw na Christus. De kunstwerken van toen zijn vandaag de dag de levende getuigen van een succesverhaal in slow motion: hoe het christendom in het keizerlijke Rome van een kleine geloofsgemeenschap een dominante religie werd, die een onvoorstelbaar grote invloed zou hebben op de westerse wereld. Mythes en overleveringen kleurden deze wonderbaarlijke doorbraak. Er waren de vervolgingen en de catacomben. Er was de slag bij de Milvische Brug over de Tiber. En er was de droom van keizer Constantijn. Gaf hij de doorslag of speelde er meer? Tegen de luisterrijke achtergrond van het klassieke Rome stelt de tentoonstelling vragen en ontrafelt het ontzagwekkende verhaal.

Info:
www.nieuwekerk.nl

Leeuwarden, t/m 3 januari 2016

Goud. Gevonden schatten uit de middeleeuwen

De tentoonstelling in het Fries Museum neemt je mee naar de schatkamers van het vroegmiddeleeuwse Friesland. Met fonkelende sieraden, glinsterende munten en ander blinkend goud, opgegraven uit de Friese terpen. De prachtige voorwerpen en hun verrassende details getuigen van de rijkdom, macht en status van de Friezen. Hoogtepunten zijn de goudschat van Dronrijp, de fibula van Wijnaldum en een uniek gespschildje dat voor

het eerst getoond wordt. Bovendien komt de beroemde schat van Wieuwerd tijdelijk weer terug op Friese bodem. Ook maken dertien Angelsaksische topstukken uit het Norwich Castle Museum de overtocht naar Friesland. De objecten, waaronder een bracteaatschat en fibula's, illustreren de overzeese relaties tussen Engeland en Friesland in de vroege middeleeuwen.

Bij het afgraven van de terpen wordt niet alleen veel goud gevonden. Een van de meest bijzondere vondsten is het graf van een vrouw uit de 7de eeuw. Zij is begraven in de stam van een uitgeholde eikenboom in de hoogste terp van Friesland: Hogebeintum. Speciaal voor Goud krijgt deze boomkistdame, die in de tijd van het vele terpengoud leefde, een gezicht. Van de originele schedel van het skelet van de boomkistdame is een nauwkeurige

kopie gemaakt door Maja d'Hollosy van Skullpting. Bijzonder detail is dat zij jaren geleden voor SIDS de gezichtsreconstructie van de Grote Man gemaakt heeft. De gezichtsreconstructie is samen met het originele skelet en het originele boomkistgraf gepresenteerd in de presentatie *'Oog in oog met de dame uit de terp'*.

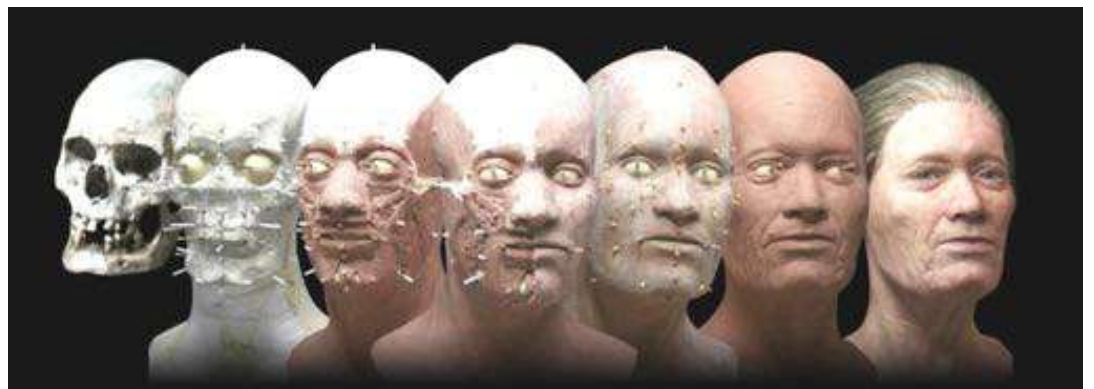
De presentatie *'Schatten op de schop'* gaat over de gevolgen van de terpafravingen in Friesland. In de tweede helft van de

negentiende eeuw verloren de terpen hun functie. Ze werden afgegraven voor hun vruchtbare aarde. Dit betekende een aantasting van het cultuurlandschap. In deze presentatie zie je het terpenlandschap van voor, tijdens en na de afgravingen.

Aan de hand van tekeningen uit de achttiende en negentiende eeuw zie je onaangetaste terpdorpen zoals je ze nooit eerder zag. Daarnaast zijn er unieke vroege foto's en tekeningen te zien van de afgravingen, het werk in uitvoering. Tot slot wordt het resultaat van de afgravingen zichtbaar, aangetaste terpdorpen vastgelegd op tekeningen.

Info:

www.friesmuseum.nl

Wijk bij Duurstede, tot 6 januari 2016

Achter slot en grendel

Zolang als er bezittingen zijn, is de mens geneigd die veilig op te bergen. Kostbaarheden kunnen verstopt worden, of opgeborgen in een kist of in een afsluitbare ruimte. Vooral kostbare handelsproducten moesten veilig opgeborgen worden, het liefst achter slot en grendel. Daardoor zijn er in de handelsplaats Dorestad veel sleutels gevonden.

Museum Dorestad exposeert een bijzondere collectie sleutels vanaf de Romeinse tijd tot aan het einde van de middeleeuwen. De tentoonstelling geeft een unieke kijk op de technische en esthetische ontwikkeling van de sleutel. Daarbij passeert een veelheid aan vormen de revue, waarvan - vaak unieke - voorbeelden getoond worden. Nooit eerder was er in Nederland zo'n compleet overzicht van vroege sleutelvormen te zien. Er waren ook veel symbolische sleutels in omloop, waarvan er veel bijzondere exemplaren geëxposeerd worden.

Info:

www.museumdorestad.nl

Veldhoven, t/m 8 november 2015

Gladiator aan de Limes

In oktober 2015, de maand van de geschiedenis, is in Veldhoven in Museum 't Oude Slot de tentoonstelling 'Gladiator aan de Limes' te zien. Deze Romeinse tentoonstelling biedt een kijkje achter de schermen van de film 'Het Houten zwaard' en biedt historische

voorwerpen en achtergronden over het leven van de mannen die werden opgeleid om te sterven. Bezoek de Romeinse tentoonstelling 'Gladiator aan de Limes' en 'ontmoet' de jonge Bataafse gevangene Flamma, die opgeleid werd tot gladiator om te vechten in de arena's van Noviomagus en Vetera aan de noordgrens van het Romeinse Rijk.

Info:

www.museumoudeslot.nl

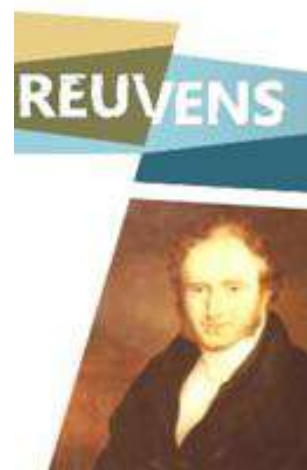
Zwolle, 26 en 27 november 2015

Reuvsdagen 2015

Eén van de hoogtepunten van het archeologische jaar zijn de Reuvsdagen. De vijfenvestigste editie van de Reuvsdagen vindt plaats in Zwolle. Het programma is zeer de moeite waard. Op donderdag staan oa geprogrammeerd: Stadskernen, de andere kant van de Limes, Archeologie en publiek, Nationale en internationale ontwikkelingen, De specialist aan het woord, AHN2/Archeologische landschapskaart en Archeologie 3.0 en transport. Op vrijdag is de vloer plenair voor Dalfsen, dé archeologische sensatie van het jaar 2015. Verder zijn er sessies met als thema Rekening houden met archeologie, Conflictarcheologie, Innoveren is verbinding maken, Conserveren van objecten, Begraven in de prehistorie en Aan het water. Natuurlijk zullen tijdens het congres ook de Reuvsnacht, de Van Esprijs en Topvondsten de revue passeren.

Info:

www.reuvsdagen.nl

Maasmechelen, t/m 18 december 2015

Mota Campania

De geschiedenis van het Maasland is veel rijker dan vaak gedacht wordt en gaat heel ver terug. Een tijdje geleden stootte men bij werken op de site Mottekamp in Maasmechelen op unieke archeologische vondsten uit de periode 3500 voor Christus tot 800 na Christus. De omvang, de perfecte staat van sommige voorwerpen en het unieke karakter van deze archeologische vondsten zijn verbazingwekkend.

Cultuurcentrum Maasmechelen presenteert in nauwe samenwerking met de Musea Maaseik de tentoonstelling *Mota Campania*. Voor het eerst wordt deze fascinerende collectie archeologische vondsten, gaande van de steentijd tot de vroege middeleeuwen, aan het publiek getoond. De interactieve tentoonstelling neemt u mee op een duizelingwekkende reis doorheen maar liefst 75 000 jaar mysterieuze Maaslandse geschiedenis.

Het opgravingsgebied ligt aan de vroegere Via Mosae, weg langs de Maas, die in de 3de eeuw na Christus deel uitmaakte van het gigantische Romeinse wegennetwerk, dat op zijn toppunt 85.000 kilometer lang was. Het was een drukke verkeersader, die o.a. van Nijmegen tot Tongeren liep en het volledige Maasland doorkruiste.

Mota Campania daagt de bezoeker uit om in het voetspoor van de gepassioneerde archeoloog deze geschiedenis met focus op het Romeinse verleden te onderzoeken en actief te beleven. Cartoonist Lectrr, overbekend van de fantastische tekeningen in *Man Bijt Hond*, staat in voor de begeleidende animatiefilm.

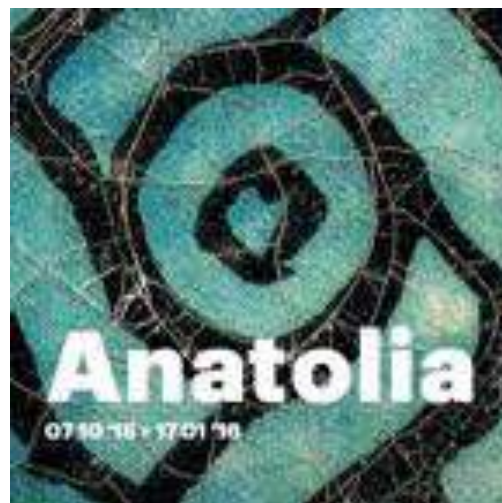
Info:

www.ccmaasmechelen.be

Brussel, t/m 17 januari 2016

Anatolia

In het kader van Europalia Turkije opende in Bozar de tentoonstelling 'Anatolia'. Meer dan 200 archeologische schatten, miniatures, stoffen en sculpturen uit prestigieuze Turkse musea zijn voor het eerst te zien in Brussel. Ze geven een intrigerend overzicht van de beschavingen die al eeuwen samenkomen, elkaar opvolgen en versmelten in Anatolië.

Anatolië is van oudsher een brug tussen Europa en Azië, waar tal van migraties zorgde voor een buitengewoon boeiende culture uitwisseling. Het is misschien wel de grootste bakermat van culturen, met een ongezien rijk patrimonium, dankzij een twaalf millennia lange, ononderbroken opeenvolging van beschavingen. Hoe verschillend die opeenvolgende beschavingen ook waren, het is opvallend hoe cultus en rituelen werden doorgegeven. De continuïteit van die rituelen, vanaf de oudste Anatolische beschavingen tot aan het Ottomaanse rijk, vormt de rode draad doorheen de tentoonstelling.

Info:

www.bozar.be

VELDONDERZOEK STAL KOMMERS

Elvira Adriaansen

Luchtfoto uit 2007 van Stal Kommers.

In 2008 vond een inventariserend bureau- en veldonderzoek plaats naar de archeologische waarde van het terrein van de manege “Stal Kommers” aan de Steenbergseweg 2 in Halsteren.

De resultaten van dit onderzoek zijn gepubliceerd in een archeologisch rapport². Aanleiding voor dit bureau- en veldonderzoek was het plan voor de omvorming van het terrein voor de bouw van de afsluitende fase van woonwijk ‘De Schans’. Op basis van de Monumentenwet moest een selectieadvies gegeven worden voor het plangebied.

Ligging

Het terrein bevindt zich aan de Steenbergseweg 2 te Halsteren. Op deze locatie heeft de familie Kommers sinds 1993 een manege gevestigd. Het terrein bestaat uit een woonhuis, twee grote paardenstallen, een binnen- en een buitenmanege. Het gebied maakt deel uit van het pleistoceen zandlandschap van westelijk Noord-Brabant. Plaatselijk, vooral in de omgeving van Halsteren, komen dikke leemlagen in de ondergrond voor, die vanaf de late middeleeuwen werden ontgonnen door pottenbakkers. Op het einde van de laatste ijstijd (110.000-10.000 jaar geleden) werden door de wind stuifzanden afgezet op de oudere ondergrond. Dit zijn de dekzanden met een sterk wisselende dikte. Vanaf ca 6.000 jaar

² Gemeente Bergen op Zoom, M. Vermunt, *Archeologische Rapporten 12: Inventariserend veldonderzoek “Stal Kommers” in Halsteren, 2009.*

geleden ontstond door klimaatverbetering op grote schaal veengroei. Vanaf de 13^e eeuw werd dit veen op grote schaal ontgonnen. In het Halsterse gebied, Halsters Laag, ging de veenwinning door tot na de 17^e eeuw.

De nabij gelegen Schansbaan vormt de oostelijke flank van het Halsters Laag, een voormalig veenmoeras.

De bodem bestaat uit humeuze zandgronden. Plaatselijk is er een bemestings- of teellaag aanwezig van 60 cm dikte. Bijgevolg horen de gronden tot de eerdgronden ofwel oude landbouwgronden.

De onderzoekslocatie ligt vlakbij het buurtschap Oude Molen.

De bewoningsgeschiedenis van Halsteren gaat tenminste tot de 13^e eeuw terug, maar de ouderdom van buurtschap Oude Molen is niet bekend. Het buurtschap is genoemd naar de molen die er waarschijnlijk al in de 15^e eeuw stond. De molen is diverse malen herbouwd. Historische kaarten uit de 18^e eeuw laten al een concentratie van bebouwing bij de Oude Molen zien. De eerste gedetailleerde kaart dateert uit 1783 en werd door de landmeter J.B. Adan vervaardigd op basis van driehoeksmetingen³. Adan tekende een hoeve op de plaats van de onderzoekslocatie. Die was bereikbaar via een pad vanuit de Beeklaan.

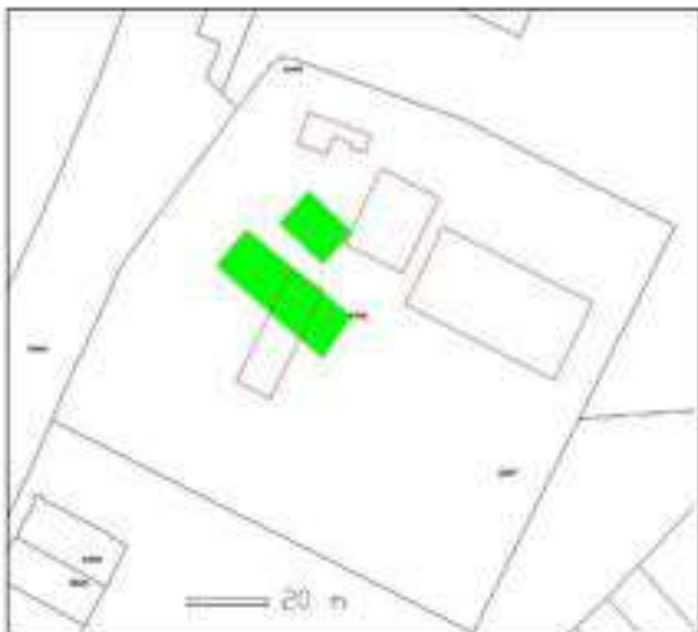
Detail van de kaart door J.B. Adan, 1783. Het noorden is rechts.

³ In de landmeetkunde wordt de term driehoeksmeting vooral gebruikt voor het meten van een netwerk van vele driehoeken waarbij zoveel mogelijk hoeken gemeten worden en slechts één (of enkele) lengte(s) van een driehoekszijde.

*Detail van de kaart door J.B. Adan, 1783.
Het noorden is rechts. De boerderij staat rechts van de letter F.*

Projectie van deze kaart op de huidige ondergrond laat zien dat de hoeve ten zuiden van het huidige woonhuis heeft gestaan. Zowel op de oudste kadastrale kaart van 1811 als op de topografische kaart van 1866, 1902 en 1912 is de hoeve nog weergegeven. In 1912 staat er een grote schuur ten zuiden van het woonhuis. Het huidige woonhuis werd gebouwd tussen 1912 en 1945.

*Projectie van de oudere bebouwing (grijze vlakken)
op de huidige bebouwing*

Grondgebruik en reeds bekende gegevens

Het terrein is tot aan de bouw van plangebied De Schans steeds agrarisch gebied geweest. Een vroegere eigenaar kende de plaats van een ouder verdwenen gebouw. Dat zou bestaan hebben bij de tegenwoordige paardenstal. Door de huidige eigenaar is een plaats aangewezen waar veel oud puin in de grond zit. Het is afbraakpuin van oudere bebouwing en ligt ten zuidzijde van de paardenstal.

Op de geomorfologische kaart (1984) staan voor dit hele gebied afgravingen en egalisaties vermeld. Die zijn niet op detailniveau te reconstrueren. Volgens de eigenaar is in het verleden het veld ten zuiden van de woning flink afgegraven vanwege de aanleg van de manege. Ook de grond onder de binnenmanege is in 1993 volledig vergraven.

Uit het gebied zijn binnen een straal van 1 kilometer geen oudere vondstmeldingen bekend. In het kader van de trajectkeuze voor de snelweg A4 werd in 1994 een archeologische verkenning uitgevoerd, onder meer op het huidige tracé. Daar werd wel wat middeleeuws aardewerk gevonden, maar niet voldoende om er conclusies over oude bewoning aan te verbinden.

Door de gemeente Bergen op Zoom werd in 1997 een kartering en een booronderzoek uitgevoerd op de akkers ten zuiden van het terrein, daar waar nu woonwijk De Schans staat. Dat leverde geen archeologische sporen op. Wel werden er resten van een veenbedekking gevonden. Het veen was er in het verre verleden als turf gewonnen.

Veldonderzoek

Het terrein bood vanwege de inrichting als manege beperkte mogelijkheden om proefsleuven aan te leggen. Een deel van het terrein was verhard en bebouwd. Onderzoek was daardoor alleen mogelijk op het veld ten zuiden van de woning, de velden ten zuiden van de paardenstallen en het veld ten oosten van de woning. Met behulp van een mobiele kraan werden tien sleuven aangelegd van elk 2 meter breedte en een lengte die varieerde van 10 tot 27 meter. Het doel was om eventuele sporen in beeld te krijgen en tevens om vondstmateriaal te verzamelen.

De onderzoeksvragen waren:

- Zijn er sporen van bewoning te relateren aan Oude Molen als buurtschap?
- Zijn er (bouw)sporen van de voormalige hoeve aanwezig?
- Zijn er bewoningssporen op het terrein uit vroegere tijden (prehistorie, late middeleeuwen)?

Resultaten

De resultaten van de proefsleuven varieerde per proefsleuf:

Sleuf 1

Deze sleuf was 17 meter lang en leverde op gemiddeld 80 centimeter onder het maaiveld een oppervlakte van schoon geel zand op. In de bovenlaag van vermengde grijsbruine grond bevonden zich uitsluitend scherven uit de 19^e en 20^e eeuw. Wel werden twee sporen waargenomen van grillige kuilen van grijs zand, deze leverden echter geen dateerbare vondsten op.

Sleuf 2

In deze 14 meter lange sleuf bestond de bovenlaag qua dikte en structuur uit dezelfde

grond als sleuf 1. In het gele zand tekenden zich drie kleine inspittingen af, waarvan de grootste uit de 18^e eeuw of later dateerde.

Sleuf 3

Deze sleuf was 13 meter lang. De humeuze bovenlaag was hier maar 30 centimeter dik met direct daaronder het schone dekzand. Er tekenden zich vrijwel geen sporen af, alleen twee inspittingen. Deze sleuf markeerde de overgang van een hoger gelegen terrein (de Steenbergseweg).

Sleuf 4

Deze sleuf was 14 meter lang en had dezelfde bovenlaag als in sleuven 1 en 2. Bijna het hele oppervlakte van de sleuf was machinaal vergraven. In het noordelijke deel werden twee kuilen gezien, waarvan de kleinste uit de 15^e of 16^e eeuw dateerde. In de vulling werden enkele scherven van grijs- en roodbakkend aardewerk gevonden.

Sleuf 5

Deze 18 meter lange sleuf leverde op 70 centimeter onder het maaiveld een oppervlakte op, waarin zich twee grillige machinaal vergraven kuilen aftekenden. Aan de westzijde was er overgang naar een inspoelingslaag⁴ zichtbaar, een teken dat het maaiveld daar van nature ooit steeg. Een kleine ingraving leverde geen vondsten op.

Sleuf 6

Deze 10 meter lange sleuf werd midden op het veld aangelegd en vertoonde alleen moderne ingravingen.

Sleuf 7

Deze sleuf was 28 meter lang. De bovenlaag bestond uit een pakket van 70 cm dik

---

⁴ Met in- en uitspoeling wordt het proces bedoeld waarbij regenwater door de bodem omlaag stroomt en stoffen met zich meeneemt. Stoffen als bijvoorbeeld humus en ijzer zullen in het regenwater oplossen en met het water naar beneden zakken. Dit heet uitspoeling. Inspoeling is het neerslaan van de stoffen in een lager gelegen grondlaag.

grijsbruin zand, waarin veel slooppuin voorkwam.

De natuurlijke ondergrond bestond uit schoon dekzand dat oostwaarts sterk daalde. Het was daar bedekt met een sterk venige zandlaag. Ook werd een rand met inspoelingsgrond gevonden. Dit ontbrak in het westelijke deel van de sleuf, wat betekende dat het natuurlijke oppervlak aan de westkant in een ver verleden moet zijn afgegraven.

In de sleuf tekenden zich diverse sporen af. In het westen een kuil, die door de vondst van stukjes tabakspijp gedateerd kon worden als 18^e eeuw. Eveneens daar enkele inspittingen en in het midden een brede diepe baan. Dit was een stuk van een sloot, die noordwest-zuidoost gericht was. De vulling bestond uit verspit grijs zand. In de onderste vulling werden fragmenten van rood- en grijsbakkend

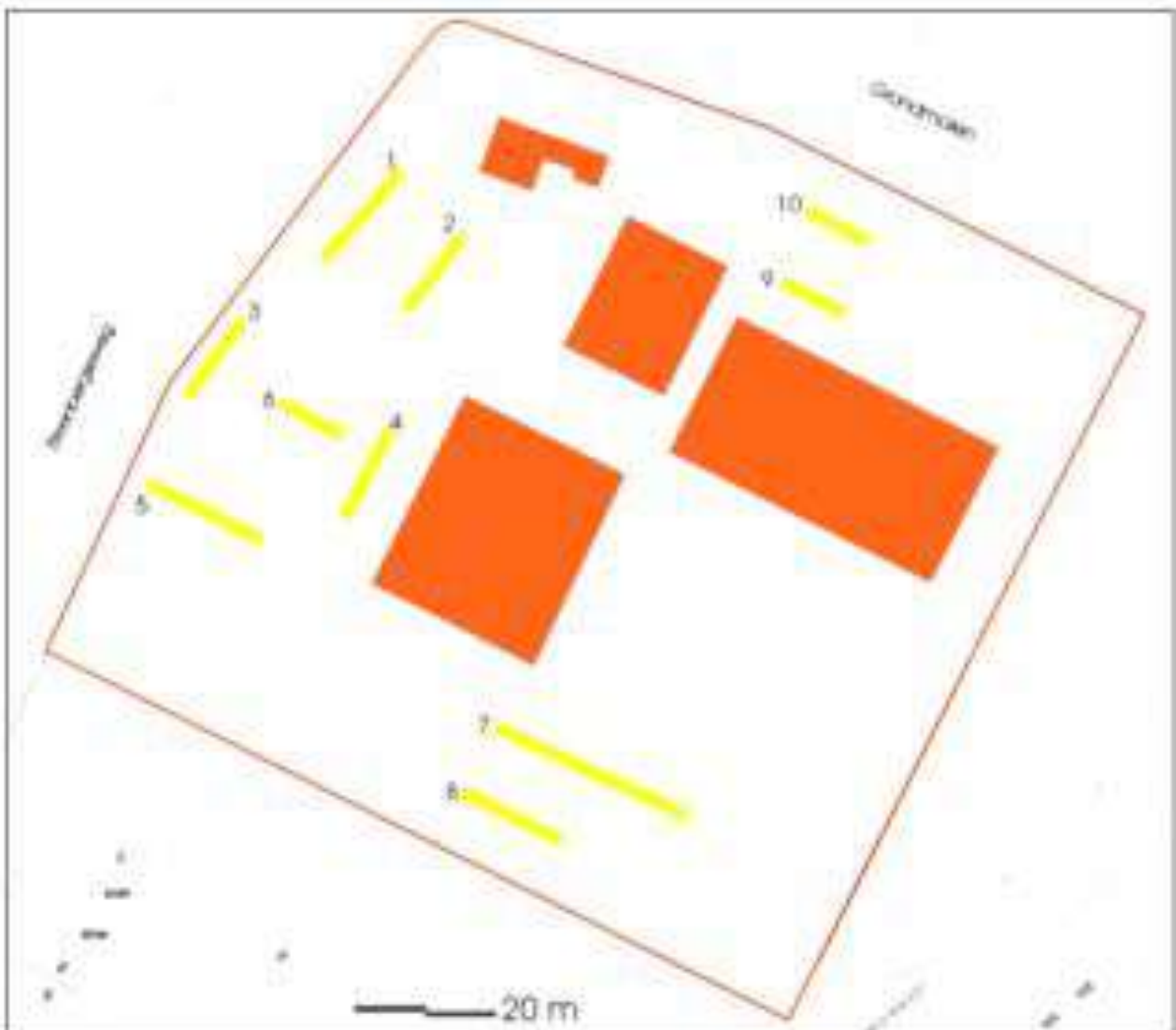
aardewerk gevonden uit de 15^e en 16 eeuw, waaronder een stuk plavuis. Bovenin bevonden zich scherven uit de 19^e eeuw. Een kleiner spoor dat in het oosten van deze sleuf parallel aan de sloot liep dateerde uit de 18^e eeuw.

Sleuf 8

Deze sleuf was 16 meter lang en vertoonde alleen wat onduidelijke ondiepe inspittingen en een ploegspoor. Ook hier was de overgang naar venige grond en zelfs veen te zien. De sleuf is niet langer gemaakt vanwege de wateroverlast in het veen.

Sleuf 9

Deze 10 meter lange sleuf lag in het veld naast het huis. De opbouw van de grond was hier totaal anders. De bovenlaag bestond uit een

De positie van de proefsleuven

dik pakket van 1 meter verrommelde grond, waarin veel modern afval en puin lag. Waarschijnlijk was het een moderne ophoging. Hieronder lage en dunnere laag van grijs zand, waarin enkele scherven van 16^e eeuws aardewerk voorkwamen. Onder dit pakket, op 1,60 meter diepte, bevond zich een natte sliblaag van geel zand. Die was 20 cm dik en lag op een natuurlijke zandlaag met inspoelingsverschijnselen. Dat betekent dat het natuurlijke maaiveld op die diepte moet hebben gelegen. De lagen erboven zijn kunstmatig aangebracht. Er werden geen sporen aangetroffen.

Sleuf 10

Deze sleuf had globaal dezelfde opbouw als sleuf 9, maar met een dikkere bovenlaag. De bovenste 2 meter bestond uit modern zand en afval. Daaronder bevond zich veen of vergraven veen. Op 2,20 meter diepte lag het schone zand. Het veen hoort misschien bij een oude slootvulling.

Conclusie

De gegevens van het onderzoek leiden tot een aantal conclusies. In het plangebied is sprake geweest van afgraving en egalisatie. Het natuurlijke oppervlak bestaat uit een humeuze of venige bovenlaag op een inspoelingslaag, een zogenaamde podzol⁵. Dit ontstaat door eeuwenlange inzijging van regenwater, waardoor de mineralen uit de bovenlaag neerslaan in een lager niveau. Aan de kant van de Steenbergseweg is nog iets van dit oude oppervlakte aanwezig. In de zuidoostelijke hoek van het plangebied is het ook nog aanwezig in de vorm van de overgang van zand naar een laaggelegen venig terrein. De tussenliggende grond werd waarschijnlijk geëgaliseerd.

Er zijn slechts twee structuren gevonden met dateerbare vondsten: een kuil in gleuf 4 en een stuk sloot in sleuf 7. Beide dateren uit de 15^e of 16^e eeuw. Daarbij is het opvallend dat

---

⁵ De naam Podzol is van Russische oorsprong. 'Pod' betekent 'onder' en 'zola' betekent 'as'. De naam is afgeleid van de grijze askleurige uitspoelingslaag die in veel podzolgronden goed zichtbaar is.

sleuf 4 op de plaats ligt waar volgens de reconstructie de oudste bebouwing moet hebben gestaan.

De richting van de sloot komt overeen met een erfgrans die op alle oude topgrafische kaarten te zien is en die zelfs tot 1993 nog bestond. De sloot markeert dus een van de vroegste verkavelingen van het gebied. Het is goed mogelijk dat de sloot in de 15^e eeuw werd gegraven en in de 16^e eeuw al gedeeltelijk vol rommel raakte, voor hij werd opgeschoond.

De sleuven 7 en 8 laten zien hoe het terrein langzaam naar het oosten toe afhelt en overgaat in een drassig veenlandschap. Dit werd ook tijdens de archeologische kartering van de Schans in 1997 vastgesteld. Sleuven 9 en 10 tonen aan dat hier ooit een veel scherpere helling aanwezig was. Het maaiveld daalde zowel in oostelijke als in noordelijke richting, dit is thans nog goed te zien aan de overkant van de Grondmolen (de nieuwe zijstraat van de Steenbergseweg). Aan de voet van deze helling in de richting van de Steenbergseweg is in de 16^e eeuw grond opgebracht en beakkerd. Later, in de 20^e eeuw, werd het hele terrein drastisch opgehoogd.

Antwoorden op de onderzoeksvragen:

- *Zijn er sporen van bewoning te relateren aan Oude Molen als buurtschap?*

De belangrijkste conclusie luidt, dat het gebied in de 15^e of 16^e eeuw tot ontwikkeling is gebracht. Dit stemt aardig overeen met de reeds bekende gegevens over de Oude Molen. Deze gegevens zijn af te leiden uit structuren die bij de hoeve horen. Er zijn geen resten van andersoortige bewoning of bebouwing gevonden.

- *Zijn er (bouw)sporen van de voormalige hoeve aanwezig?*

Er zijn nog geen duidelijke resten van de hoeve zelf gevonden. De kans om nog resten van de bebouwing uit de 16^e eeuw terug te vinden, is het grootst onder en rond de zuidelijke paardenstal. Verder onderzoek was daar ten tijde van dit onderzoek niet mogelijk. Evenmin is duidelijk of de ondergrond van

Situatie van de locatie op de topografische ondergrond

sporen teruggevonden kunnen worden: oude keldertjes, putten en diepere kuilen.

Voor het plangebied wordt geen archeologisch vervolgonderzoek verplicht gesteld. Reden is dat de kans tot het aantreffen van gave, goed bewaarde sporen en structuren te klein is. Eventuele archeologische resten hebben te veel te lijden gehad van recent bodemgebruik. Wel is het noodzakelijk dat de sloop van de paardenstallen en het bouwrijp maken van het terrein archeologisch begeleid worden. Dat houdt in dat de werkzaamheden plaatsvinden in overleg met en onder (tijdelijk) toezicht van een archeoloog, zodat eventuele sporen die dan tevoorschijn komen, alsnog kunnen worden ingemeten en gedocumenteerd.

deze stal überhaupt nog intact is. Op de andere delen van het terrein is de kans om oude sporen aan te treffen tamelijk klein. Op het veld ten oosten van de woning is de opgebrachte grondlaag zo dik, dat eventuele oude sporen er voldoende beschermd liggen.

- *Zijn er bewoningssporen op het terrein uit vroegere tijden (prehistorie of late middeleeuwen)?*

Voor een oude bewoning of resten uit de prehistorie zijn geen aanwijzingen gevonden. Door egalisatie en door landbouw (ploegen) is geleidelijk aan een vlak plateau ontstaan in een terrein dat van nature veel meer geaccidenteerd was. In de 20^e eeuw heeft nogmaals grondegalisatie en grondverbetering plaatsgevonden. Eventuele ondiepe sporen zijn daarmee verloren gegaan.

Selectieadvies

Het selectieadvies luidde dat op het plangebied een kans bestaat voor het aantreffen van sporen van de oudste bebouwing en bewoning (15^e en 16^e eeuw). Deze kans is het grootst onder en rond de zuidelijke paardenstal. Aangezien het natuurlijke oppervlakte in het verleden al meerdere malen is aangetast, zullen bij onderzoek waarschijnlijk alleen nog de diepste

COLOFON

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de **Stichting In den Scherminckel** te Bergen op Zoom.

Redactie-adres

scherminckel@home.nl
Pater Dehonlaan 150, 4615DB Bergen op Zoom

Bestuur SIDS

Stephan Asselbergs (voorzitter)
Elvira Adriaansen (secretaris)
Frans Heezius (penningmeester/ledenadministr.)
Bas Schot
-vacature-

scherminckel@home.nl
www.scherminckel.nl
www.facebook.com/Scherminckel

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot:
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 – 247138

© Copyright 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel